

DEPLASAREA CENTRULUI DEICTIC ÎN TEXTE CU FOCALIZARE VARIABILĂ

Oxana CREANGA

Universitatea de Stat din Moldova

În acest studiu am urmărit scopul de a îmbina rezultatele din domeniul naratologiei asupra focalizării și a punctului de vedere cu cele din lingvistica cognitivă dedicate deplasării deictice pentru a dezvolta un model de analiză a perspectivei narative ce ar facilita înțelegerea și interpretarea textului. Centrul deictic, un construct lingvistic de desemnare a perspectivei narative, axat pe trei dimensiuni structurale de bază – categoria persoanei, a spațialității și a temporalității – este analizat în cadrul focalizării variabile. Întrucât actualizarea acestui tip de perspectivă presupune existența mai multor focalizatori/centre deictice la nivelul acțiunii, se urmărește repertorierea mijloacelor lingvistice de semnalizare a deplasărilor deictice și identificarea relațiilor dintre multiplele centre deictice care se produc drept rezultat al acestor deplasări.

Cuvinte-cheie: centru deictic, nivel intradiegetic, deplasarea centrului deictic, perspectivă narativă, focalizare variabilă, coordonatele centrului deictic, aspecte ale focalizării.

DEICTIC SHIFT IN TEXTS WITH VARIABLE FOCALIZATION

The present article combines the results of narratological and cognitive studies on focalization, viewpoint and on deictic shift in order to develop a model of narrative perspective analysis that would contribute to text understanding and interpretation. The deictic centre, a linguistic construct applied to the analysis of narrative perspective, based on three major elements of text composition – perceptual-cognitive dimension, spatial dimension, and temporal dimension – is analyzed within variable focalization. Since the actualization of this type of perspective is based on more focalizers/deictic centers at the level of action, the study aims at identifying the linguistic markers signaling the deictic shift and the types of relations that exist among multiple deictic centers as a result of these shifts.

Keywords: deictic centre, intradiegetic level, deictic centre shift, narrative perspective, variable focalization, deictic centre coordinates, focalization facets.

Studiul de față se situează la confluența tradițiilor structuraliste și cognitive de abordare a perspectivei narative. Prin îmbinarea teoriilor naratologice ale focalizării și ale punctului de vedere, promovate de G.Genette, B.Uspenski, J.Lintvelt, S.Rimmon-Kenan, și a teoriei deplasării deictice avansate de grupul de cercetători *Discourse and Narrative Research Group* a Universității de Stat din Buffalo (New York) se urmărește elaborarea unui model de analiză textuală ce facilitează orientarea cititorului în lumea ficțională a textului literar narativ grație recuperării informației despre actanți, despre indicii spațio-temporali, despre natura obiectelor, a fenomenelor și a stărilor de lucruri prezentate implicit în text.

Itinerarul terminologic, precum și direcțiile de cercetare a perspectivei narative, considerată drept un principiu general care controlează prezentarea materialului diegetic, în cadrul căreia se înscrie și fenomenul de centru deictic, au cunoscut o diversitate impunătoare. Categoria narativă vizată constituie o sursă de investigare relativ controversată, fapt ce-și găsește reflectarea nu doar în lipsa unui sistem bine definit de termeni (*centru deictic, filtru, focalizator*), dar și în existența mai multor tipologii axate pe diferite criterii. Rodica Zafiu susține că în literatura de specialitate sunt folosiți în mod aleator termenii *punct de vedere, perspectivă, focalizare, viziune, orientare* din cauza ignorării componentelor de bază ale „fenomenului filtrării unei lumi reale sau imaginare printr-o conștiință” [7, p.243]. Urmărind în ansamblu evoluția teoriilor perspectivei, distingem o deplasare a accentelor de la o abordare la nivel macrostructural al textelor narative, întru stabilirea unor clasificări globale (G.Genette, S.Rimmon-Kenan), la una cu pregnanță microcontextuală, ce are ca scop elucidarea mecanismelor multiple de manifestare a perspectivei în limitele unui singur enunț și de deplasare de la un personaj ficțional la altul sau de la narator la personaj, sarcină care solicită analiza punctuală, fragmentară, a diferiților indici lingvistici (A.Banfield, M.Bal, M.Galbraith). Totodată, cea din urmă abordare înscrie categoria naratologică a perspectivei în paradigma cognitivă, care scoate în evidență entitatea conceptualizată, sursa subiectivității textuale, *centrul deictic*, prin prisma căruia are loc construirea realității ficționale de către cititor și, prin urmare, comprehensiunea textului.

Centrul deictic (CD) este un concept narativ complex, care sintetizează categoriile structurale ale narativului precum temporalitatea, spațialitatea, subiectivismul textual prin instituirea, în universul diegetic, a unui centru de orientare perceptiv, cognitiv sau discursiv, indispensabil pentru cititor la interpretarea fiecărui segment al

textului narativ. Astfel, coordonatele constituente, *personală, spațială și temporală*, corelează cu aspectul *perceptiv-psihic, temporal și spațial* al categoriei perspectivei. Totodată, CD implică inerent și elementul indispensabil al focalizării – obiectul focalizării. Constructul dat îmbină, datorită complexității sale, cele două principii tradiționale de abordare a categoriei perspectivei: principiul structuralist, prin posibilități de identificare a CD la diferite niveluri ale comunicării narative (nivelul extradiegetic ce pune în lumină autorul, nivelul medierii ficționale care evidențiază perspectiva naratorului, și nivelul acțiunii, cel al personajelor), tentativă ce presupune implicit identificarea perspectivei interne sau externe, și modelul generativ, care implică analiza perspectivei la nivel de microcontext, prin identificarea indicilor subiectivității narative atât în cadrul unui singur enunț, cât și în cadrul sintagmei.

Deplasarea CD în plan intratextual este un procedeu specific acestui construct de rând cu introducerea și actualizarea sa, care se produce odată cu schimbul cadrelor de focalizare pe parcursul detalizării planului evenimential al textului narativ. *Teoria deplasării deictice* (TDD) a fost inițiată în cadrul studiului deixisului narativ din perspectivă cognitivă având drept scop cercetarea acestei categorii în discursul narativ și impactul său asupra înțelegerii textului de către cititor. Astfel, *Deixis in Narrative: A Cognitive Science Perspective*, publicat de J.F. Duchan, G.A. Bruder și L.E. Hewitt în 1995, constituie un studiu multidisciplinar care oglindește complexitatea categoriei deictice și servește drept o tentativă de a explica implicarea narativă, adică asumarea de către cititor a unei poziții interne de coparticipare în lumea diegetică a textului ficțional [1].

Conform explicației oferite de promotorii TDD, cititorul își asumă coordonata temporală, spațială și socială/personală a unui CD care aparține unei entități ficționale, narator, personaj sau naratar, SINE – AICI – ACUM, diferit de cel egocentric, caracteristic situației canonice de comunicare (*eu – aici – acum*). Referențialitatea lumii reale este transferată în lumea ficțională a textului narativ și, respectiv, subiectivitatea cititorului este asociată cu cea a personajelor sau a naratorului. Orientarea sa deictică din viața reală îi permite reconstruirea cadrului deictic din universul textului narativ. Cititorul creează un model mental în care ulterior își proiectează centrul său deictic. Proiecțiile pot avea loc în plan psihologic, temporal și spațial. Acest procedeu este posibil datorită indicilor textuale de natură morfologică, lexicală și sintactică care permit asumarea unei poziții psihologice și spațio-temporale în acest model cognitiv prin reconstruirea sistemului de coordonate deictice. Preluând o poziție internă în lumea narată, acesta se deplasează virtual în cadrul mai multor câmpuri deictice ale personajelor, grație expresiilor deictice de natură perceptuală, spațială, temporală: categoria gramaticală a timpului și a aspectului, verbe de mișcare, pronume personale, adverbe de loc și de timp [2, p.46]. După M.Galbraith, această mișcare este posibilă în două moduri: prin procesele denumite PUSH și POP, termeni preluați din domeniul informaticii. M.Galbraith definește termenul *PUSH* drept deplasarea dintr-un cadru deictic curent al narațiunii, de bază, într-un plan deictic mai puțin accesibil, precum ar fi trecerea din starea de veghe în cea de vis, reminiscențe episodice (cunoscute drept analepse / flashbacks), lumea imaginară a personajelor [2, p.47]. Prin termenul *POP*, M. Galbraith face referință la deplasarea CD de la un cadru narativ la un plan deictic ontologic superior. Revenirea din starea de vis a unui personaj la momentul curent al narațiunii sau abandonarea comentariilor naratoriale pentru a reveni la planul temporal al acțiunii ilustrează fenomenul desemnat prin acest termen. Tot aici menționăm și cazurile de ironie, comentariile naratorului, întrucât aceste procedee presupun abandonarea cadrului curent al narațiunii.

Prin urmare, TDD presupune focalizarea succesivă a:

- diferitelor aspecte ale conținutului referențial pe parcursul derulării cadrului narativ;
- diferitelor tipuri de perspectivă, obiectivă sau subiectivă, atribuită personajului, naratorului sau autorului;
- diferitelor tipuri de realități proiectate în text, fie cea actuală sau virtuală, reprezentate prin stări de vis, amintiri, delir.

În acest studiu, deplasarea CD este analizată în texte cu focalizare variabilă de-a lungul axelor constituente ale constructului, *personală, spațială și temporală*. Modelul dat presupune manifestarea perspectivei în cadrul nivelului acțiunii sau al personajelor, întrucât realizarea perspectivei este asigurată de mai multe instanțe focalizatoare din universul diegetic [3, p.207]. Această abordare permite repertorierea mijloacelor lingvistice de semnalizare a deplasărilor, precum și identificarea unor relații ce se produc drept urmare a acestor deplasări în texte cu perspectivă plurală.

Mecanismul constituirii focalizării variabile se axează integral pe teoria deplasării CD. Nararea evenimentelor, prezentate prin prisma câtorva conștiințe presupune tranziția centrului de orientare de la o instanță focalizatoare la alta. Perspectiva potențială a fiecărui personaj în parte se actualizează, cel mai des, prin intermediul punctelor de vedere ideologic, psihologic, cognitiv și al celui perceptiv. Astfel, procedura de analiză a depla-

sării CD în textele narative cu focalizare variabilă devine și mai complexă, întrucât aceasta implică identificarea nu doar a mărcilor proprii axelor constituente ale punctului de vedere, dar și a semnalizatorilor ce fac posibilă recunoașterea de către cititor a acestor deplasări.

Alternarea perspectivei de la un subiect reflector la altul este un procedeu comun în nuvelele lui James Joyce *Dubliners*:

Mrs. Mooney glanced instinctively at the little gilt clock on the mantelpiece as soon as she had become aware through her reverie that the bells of George's Church had stopped ringing. It was seventeen minutes past eleven: she would have lots of time to have the matter out with Mr. Doran and then catch short twelve at Marlborough Street. She was sure she would win. To begin with she had all the weight of social opinion on her side: she was an outraged mother. She had allowed him to live beneath her roof, assuming that he was a man of honour and he had simply abused her hospitality. He was thirty-four or thirty-five years of age, so that youth could not be pleaded as his excuse; nor could ignorance be his excuse since he was a man who had seen something of the world. He had simply taken advantage of Polly's youth and inexperience: that was evident. The question was: What reparation would he make? [...]

Mr. Doran was very anxious indeed this Sunday morning. He had made two attempts to shave but his hand had been so unsteady that he had been obliged to desist. Three days' reddish beard fringed his jaws and every two or three minutes a mist gathered on his glasses so that he had to take them off and polish them with his pocket-handkerchief. The recollection of his confession of the night before was a cause of acute pain to him; the priest had drawn out every ridiculous detail of the affair and in the end had so magnified his sin that he was almost thankful at being afforded a loophole of reparation. The harm was done. What could he do now but marry her or run away? He could not brazen it out. The affair would be sure to be talked of and his employer would be certain to hear of it. Dublin is such a small city: everyone knows everyone else's business. He felt his heart leap warmly in his throat as he heard in his excited imagination old Mr. Leonard calling out in his rasping voice: "Send Mr. Doran here, please" [4, p.69-70].

Fragmentul citat ne oferă un exemplu de narațiune cu perspectivă variabilă, prin actualizarea consecutivă a punctelor de vedere ce aparțin celor două personaje centrale, *Mrs. Mooney* și *Mr. Doran*. Delimitarea centrelor deictice este lesne de efectuat, fiind marcată atât grafic, prin alineate, cât și prin mijloace lingvistice, ce urmează a fi abordate în continuare.

În primul alineat, CD este atribuit personajului *Mrs. Mooney* prin verbul de percepție vizuală *glanced*, în îmbinare cu expresia verbală de conștiință *become aware* și cu deicticele ce determină cadrul spațio-temporal *Mrs. Mooney [...] at the little gilt clock on the mantelpiece [...] – It was seventeen minutes past eleven*. Menținerea acestui CD de-a lungul alineatului este posibilă grație următoarelor aspecte constituente ale coordonatei personale a CD:

1) aspectul perceptual este marcat de verbele de percepție vizuală [...] *she watched the pair and kept her own council, She surveyed herself in the looking – glass*;

2) aspectul psihologic este marcat prin secvențele de discurs indirect liber (*She was sure she would win. To begin with she had all the weight of social opinion on her side: she was an outraged mother.*), în care protagonistul își numără toate avantajele și își imaginează succesul stratagemei sale de a-și căsători fiica cu unul dintre chiriașii săi;

3) aspectul ideologic este redat prin verbe cognitive *to know*, idiolectul personajului *to have the matter out, to patch out the affair*, prin modalizatorii *she felt sure she will win...*, prin mijloace care descriu convingerea sa de mamă de a-și căsători fiica drept consecință a relației acesteia cu dl *Doran*, pentru a evita o ulterioară defăimare publică.

În alineatul doi are loc deplasarea CD la un alt personaj al nuvelei, *Mr. Doran*. Astfel, deplasarea este inițial marcată de schimbarea subiectului stărilor de conștiință, invocate în text: *Mr. Doran was very anxious*. Deixisul *this Sunday morning* corespunde cadrului temporal al personajului. Statutul agentului focalizator este asigurat de un amalgam de indicii care conturează trăirile sale interioare: expresii ce redau senzația *He felt his heart leap*, deplasări temporale ce redau retrospectiviile *the priest had drawn out every ridiculous detail of the affair...*, construcții exclamative *All his long years of service gone for nothing! All his industry and diligence thrown*

away! și interogații *But what would grammar matter if he really loved her?* în cadrul discursului indirect liber. În plan ideologic, dl Doran apare în fața cititorului drept un catolic pios, care mărturisește cu regularitate acțiunile sale preotului și, totodată, drept un locuitor al orașului Dublin: *The affair would be sure to be talked of and his employer would be certain to hear of it. Dublin is such a small city: everyone knows everyone else's business.*

Prin paralelismul celor două perspective, deplasarea CD de la un *origo-u* la celălalt este ușor percepută de către cititor. Procedeele devine însă mult mai dificil când deplasarea are loc în cadrul unor relații de succesiune a centrelor de orientare ale cititorului:

(1) *When the damned fool came again, Septimus refused to see him.* (2) *Did he indeed? said Dr. Holmes, smiling agreeably.* (3) *Really he had to give that charming little lady, Mrs. Smith, a friendly push before he could get past her into her husband's bedroom* [6, p.78].

Putem afirma că în fragmentul prezentat se conturează cel puțin trei perspective proiectate, respectiv, de trei centre deictice diferite. La o primă lectură, enunțul (1) ar părea o simplă relatare a evenimentelor. Totuși fraza nominală *the damned fool*, ce poartă o conotație evaluativă, reflectă atitudinea subiectivă, ostilă, a personajului *Septimus* față de medicul său, *Dr. Holmes*. Un argument în plus în favoarea celor afirmate îl constituie și verbul deictic *came*, care presupune poziționarea observatorului în interiorul casei. Deși enunțul (2) reprezintă discursul reprodus al *Dr. Holmes*, marcat prin declarativul *said*, astfel atribuindu-i și rolul unui potențial purtător al punctului de vedere, se pare că perspectiva aici este cea a *Mrs. Smith*, care apare doar în următorul enunț. Circumstanțialul de mod din sintagma *smiling agreeably* anunță prezența unui subiect perceptor al discursului pronunțat, în cazul dat, *Mrs. Smith*. Atitudinea pozitivă față de medic o caracterizează anume pe *Mrs. Smith*, care vede în el salvatorul soțului său. Ultimul enunț din citat actualizează perspectiva medicului, *Dr. Holmes*. Antepunerea adverbului modal *really* și maniera de desemnare a personalului *that charming little lady, Mrs. Smith* aparțin medicului, și nu naratorului.

În urma analizei fragmentului, putem distinge scenariul deplasării CD în cadrul unei focalizări succesive: pe rând, *personajul focalizator* devine *personaj focalizat*. Dificultatea înțelegerii acestui scenariu este determinată de procedura incertă de atribuire a CD cuvenit. Analiza microcontextuală a mijloacelor lingvistice nu este suficientă; sunt necesare, în acest context, și inferările la nivelul informației contextuale mai ample.

Actualizarea relației de reciprocitate în cadrul focalizării variabile poate fi ilustrată prin următorul exemplu:

And Lucy stopped at the drawing-room door, holding the cushion, and said, very shyly, turning a little pink, Couldn't she help to mend that dress?

But, said Mrs. Dalloway, she had enough on her hands already, quite enough of her own to do without that [6, p.33].

În primul enunț, avem discursul indirect liber al personajului *Lucy*, menajera dnei *Dalloway*. Rolul de locutor al interogației proiectează un potențial CD. Totuși, scena apariției menajerei este conceptualizată din interiorul camerei *Lucy stopped at the drawing-room door*, locație ce-i aparține doamnei *Dalloway*. Descrierea personajului *and said, very shyly, turning a little pink* redă exteriorizarea unor stări urmărite de un observator. Prin urmare, conținutul discursului indirect liber reprezintă percepția dnei *Dalloway* a permisiunii rostite de *Lucy*. Deși în secvență persistă două centre deictice, rolul dominant sau privilegiat îi revine dnei *Dalloway*. Delimitarea alineatelor anunță inversarea scenariului comentat mai sus prin deplasarea CD. Cu toate că discursul transpus din acest enunț redă răspunsul personajului *Mrs. Dalloway*, acesta este perceput de menajeră, deci, perspectiva dominantă îi aparține anume ei. Deixisul social utilizat pentru desemnarea enunțătorului, *Mrs. Dalloway*, reflectă modul de adresare caracteristic menajerei față de stăpâna sa.

Scenariul focalizării reciproce prin deplasarea CD de la instanța focalizatoare la cea focalizată poate fi identificat și la *Katherine Mansfield*, în povestirea *The Escape*. În episodul analizat în continuare, scenariul focalizării reciproce este mult mai complex nu doar din punctul de vedere al identificării deplasării CD, dar și al atribuirii perspectivei:

It was his fault, wholly and solely his fault, that they had missed the train. What if the idiotic hotel people had refused to produce the bill? Wasn't that simply because he hadn't impressed upon the waiter at lunch that they must have it by two o'clock? Any other man would have sat there and refused to move until they handed it over. But no! His exquisite belief in human nature had allowed him to get up and expect one of those idiots to bring it to their room... [...] Even when the driver had been told how fast he had to drive he had paid no attention whatsoever—just smiled. "Oh," she groaned, "if she'd been a driver she couldn't have stopped smiling herself at the absurd, ridiculous way he was urged to hurry." And she

sat back and imitated his voice: "Allez, vite, vite"– and begged the driver's pardon for troubling him...

Her voice had changed. It was shaking now–crying now. She fumbled with her bag, and produced from its little maw a scented handkerchief. She put up her veil and, as though she were doing it for somebody else, pitifully, as though she were saying to somebody else: [...] [5, p.196].

Citatul începe cu nararea percepției cognitive al cărei subiect nu este menționat explicit. Gradul de dificultate crește și din cauza lipsei unei desemnări a personajelor, acestea fiind prezentate în text doar prin pronume personale *he, she*. Cititorul are acces direct la conținutul domeniului cognitiv în forma unui monolog reprodus (monolog interior). Subiectul conștiinței reprezentate sau locutorul poate fi inferat abia spre sfârșitul primului alineat prin inciza *she groaned* din cadrul discursului direct. Astfel, perspectiva din primul alineat aparține soției, desemnate anaforic prin *she*, care reflectă atitudinea sa critică, uneori chiar de blamare față de soț, personajul focalizat care se face vinovat, după părerea ei, de pierderea trenului. Continuitatea monologică a personajului este întreruptă de discursul direct, care semnalizează, totodată, și deplasarea spre planul naratorului, a cărui prezență devine mai pregnantă la sfârșitul paragrafului prin utilizarea discursului narativizat.

Deplasarea CD se produce în următorul paragraf odată cu schimbarea perspectivei. Scenariul este inversat: personajul feminin, desemnat prin *she*, devine obiectul perspectivei exercitate de către soțul ei. Centrul său deictic este instituit de mai multe indicii: evaluarea vocii din primul enunț implică activarea percepției auditive, iar comparativele pe care le folosește naratorul în ultima parte a citatului reliefează subiectivitatea critică a observatorului. Prezența celui din urmă este marcată și prin deicticul *now*, care aparține cadrului temporal al personajului.

Complexitatea mecanismului de tranziție a CD în texte cu perspectivă variabilă crește și mai mult când operațiunea este realizată în cadrul unui singur enunț. Sugestiv în acest sens este enunțul (2) din exemplul de mai jos:

(1) Miss Kilman took another cup of tea. (2) Elizabeth, with her oriental bearing, her inscrutable mystery, sat perfectly upright; no, she did not want anything more [6, p.111].

Fragmentul citat începe cu nararea acțiunii, enunțul (1). A doua propoziție proiectează o perspectivă subiectivă. Un șir de expresii evaluative ocurente în construcții nominale (*oriental bearing, her inscrutable mystery*) și verbale (*sat perfectly upright*) relevă atitudinea unui observator, *Miss Kilman*, în raport cu personajul focalizat, *Elizabeth*. Deplasarea CD spre *Elizabeth* este inițial marcată grafic, printr-un semn de punctuație (punct și virgulă). Indiciul clar al tranziției de perspectivă îl constituie discursul indirect liber care ancorează CD al personajului *Elizabeth*. Prin negația repetată și verbul volitiv *no, she did not want anything more* se face trimitere la starea fizică a personajului menționat. Putem afirma că deplasarea CD de la un personaj la altul, la nivelul aceluiași enunț, reliefează *relația de interferență* dintre cele două perspective actoriale prezente.

Citatele analizate ne permit să conchidem că manifestarea perspectivei în cazul focalizării variabile se realizează în cadrul unui scenariu complex, bazat pe un amalgam de relații deictice, care ar putea fi prezentate sub forma unui continuum al creșterii gradului de dificultate a atribuirii CD și a depistării deplasărilor deictice. Astfel, la un pol al axei relațiilor deictice am putea situa *relația de paralelism al centrelor deictice*, în care procedura de deplasare este ușor identificabilă grație aspectelor constituente ale perspectivei (ideologic, perceptual-psihologic) și ale mijloacelor explicite ce semnalizează deplasarea. Pe axa relațiilor ar urma *scenariul focalizării succesive și al focalizării reciproce*. Celălalt pol al axei este reprezentat de *relația de interferență* a CD, relevând un grad ridicat al dificultății de identificare a deplasării deictice.

Bibliografie:

1. DUCHAN, J.F., BRUDER, G.A., HEWITT, L.E. *Deixis in Narrative: A Cognitive Science Perspective*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1995. 522 p. ISBN-13 978-0805814620
2. GALBRAITH, M. Deictic Shift Theory and the Poetics of Involvement in Narrative. In: J.F. Duchan, G.A. Bruder, L.E. Hewitt (eds.). *Deixis in Narrative. A Cognitive Science Perspective*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1995, p.20-59.
3. GENETTE, G. *Figures III*. Paris: Seuil, 1972. 286 p. ISBN 2-02-002039-4
4. JOYCE, J. *Dubliners*. London: Penguin Books, 1996. 256 p. ISBN 0-14-062217-9
5. MANSFIELD, K. *The Collected Short Stories of Katherine Mansfield*. London: Penguin, 2001. 779 p. ISBN 0-14-118368-3
6. WOOLF, V. *Mrs. Dalloway*. Oxford: Oxford University Press, 2000. 185 p. ISBN 0-19-283970-5
7. ZAFIU, R. *Narațiune și poezie*. București: ALL, 2000. 353 p. ISBN 973-571-302-0

Prezentat la 22.09.2014